

ISSN NO . 2676-1297

मुक्तक तत्त्वका परिधिमा 'सरुभक्तका मुक्तक'

गौतम रानाभाट*

अध्ययनसार

प्रस्तुत आलेख मुक्तक तत्त्वका परिधिमा सरुभक्तका मुक्तक केकस्ता छन् भन्ने खोजी गर्ने उद्देश्यले तयार पारिएको हो। अनुसन्धानलाई पूर्णता दिन सामग्री सङ्कलनमा पुस्तकालयलाई प्रमुख स्रोत मानिएको छ। विषयवस्तुको प्राथमिक स्रोत सरुभक्तका अधिल्ला तीन कृतिसमेत समावेश गरेर एकीकृत रूपमा प्रकाशित कृति 'सरुभक्तका मुक्तक' हो। मुक्तक तत्त्वको अध्ययन क्रममा सो बारेका अनुसन्धान, विश्लेषण, समीक्षा, समालोचनालाई द्वितीय स्रोत सामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ। विभिन्न विद्वान्ले अगाडि सारेका चिन्तन एवम् दृष्टिकोणलाई अध्ययनमा सैद्धान्तिक आधार बनाइएको छ। सरुभक्तका मुक्तकलाई मुक्तक तत्त्वका परिधिमा अध्ययन गर्दा विषयगत सन्दर्भमा उनले समसामयिक जनजीवनका विविध सन्दर्भलाई नै मुक्तकका विषय बनाएका छन्। जहाँ व्यक्तिको व्यक्तिगत जीवनदेखि, सिक्को समाज, राष्ट्र, राष्ट्रियता, एकता, विविधतापूर्ण संस्कार संस्कृतिको चित्रण पाइन्छ। यो मात्र नभएर प्रकृतिको चित्रण, राजनीतिक चित्रण, शृङ्गारिक तथा आध्यात्मिक प्रेम, विसङ्गतवाद, अस्तित्ववाद, प्रयोगवादको चित्रण सुन्दर तरिकाले भएको छ। गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचामा तयार पारिएको आलेखमा सूक्ष्म पठन र विश्लेषण विधि प्रयोग गरी निष्कर्ष निकालिएको छ।

मुख्य शब्दावली : अवयव, घटक, दृष्टान्त, धुन्धुकारीहरू, परिधि।

१. विषयपरिचय

वि.सं.२०१२ भाद्र तीजका दिन जन्मेका भक्त श्रेष्ठ समयको कालक्रममा सरुभक्त भए। उनी सरुभक्त मात्र भएनन्, मुक्तक लेखेर कृति प्रकाशन गरे, मुक्तककार भए। कविता लेखेर कृति प्रकाशन गरे, कविता महोत्सवमा भाग लिएर पुरस्कृत भए। नाटक लेखेर नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानले आयोजना गर्ने नाट्य महोत्सवमा पुरस्कृत भए। उपन्यास लेखेर 'पागल बस्ती' उपन्यासबाटै मदन पुरस्कार पाए। यो मात्र नभएर विज्ञान कथा र बालसाहित्य पनि लेखे। यसैले उनका लेखनका विषय र विधा धेरै छन्।

आजको सरुभक्त बन्नुमा उनको असफल प्रेमको ठुलो योगदान छ। प्रेम सफल भएका भए भक्त श्रेष्ठ पति, पिता र परिवारवाला बन्थे। साहित्य निरन्तर लेख्थे होलान् तर आजको जस्तो जीवन हुन्नथ्यो। उनी भक्त श्रेष्ठ नै रहन्थे, सरुभक्त हुँदैनथे (गिरी, २०७९, अनुल्लेख)। सरुभक्तले 'असिना पलन्छ' (एकाङ्की २०३०), 'युद्ध : उही ग्यास च्याम्बरभित्र' (२०३७), 'इतिहासभित्रको इतिहास' (२०४१), 'इथर' (२०४३), 'गाउँघरका नाटकहरू' (२०५०), 'मलामीहरू' (२०५३), 'असमय अमौसम' (२०५४), 'निमावीय' (२०५५), 'सरुमारानी' (२०६१), 'शरणार्थीहरू' (२०६३) लगायत दर्जन बढी नाटक लेखे। पागल बस्तीसहित 'तरुनी खेती' (२०५३), 'समय त्रासदी' (२०५८), 'चुली' (२०६०), 'प्रतिगन्ध' (२०७६) उपन्यास प्रकाशन गरे। कविता, कथा, बालसाहित्यमा कलम चलाउँदै आए। साधना मात्र होइन, उनी नेतृत्व तहमा पनि पुगे। नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानको नाट्य विभागको प्राज्ञ हुँदै नेपाल सङ्गीत तथा नाट्य प्रज्ञा-प्रतिष्ठानको कुलपति भए। उनी विभिन्न सम्मान-पुरस्कारबाट विभूषित पनि छन्।

*लेखक मानव अधिकार आयोगमा कार्यरत अनुसन्धाता हुन्।

सरभक्तका 'बन्द खाम भित्र' (२०३५), 'हजार बुद्धहरू' (२०६१), 'प्रेमयात्रा' (२०६७) र 'सरभक्तका मुक्तक' (२०८०) मुक्तकका कृति प्रकाशित छन्। उनको 'बन्द खामभित्र' पोखराबाट प्रकाशित पहिलो मुक्तक कृति हो (गौतम, २०७२, अनुल्लेख)। माथि उल्लिखित सबैथोक भएका सरभक्तको लेखनको धरातल भने मुक्तक नै हो। जब पोखरा र मुक्तकको कुरा हुन्छ, पोखरेली मुक्तकका सन्दर्भमा सरभक्तको नाम पहिला आउँछ। यसैले मुक्तक तत्त्वका परिधिमा सरभक्तका मुक्तकको अध्ययन गरिएको छ।

प्रस्तुत लेखलाई पूर्णता दिन सामग्री सङ्कलनमा पुस्तकालयलाई प्रमुख स्रोत मानिएको छ। पुस्तकालय विधिबाट सङ्कलित कृतिलाई प्राथमिक स्रोत मानेर आवश्यकतानुसार विभिन्न समयका अनुसन्धान, समीक्षा र समालोचनालाई द्वितीय स्रोत सामग्रीका रूपमा लिइएको छ। मुक्तकका तत्त्वको अध्ययन सन्दर्भमा विभिन्न विद्वान्ले अगाडि सारेका चिन्तन एवम् दृष्टिकोणलाई सैद्धान्तिक आधार मानिएको छ। सङ्कलित सामग्रीलाई गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचामा सूक्ष्म पठन तथा विश्लेषण विधि प्रयोग गरिएको छ। अनुसन्धानलाई पूर्णता दिन तथ्याङ्क सङ्कलन, विश्लेषणदेखि निष्कर्ष प्रस्तुत गर्ने सन्दर्भसम्म प्राज्ञिक लेखनका विधि र प्रक्रियालाई अवलम्बन गरिएको छ।

२. सैद्धान्तिक पर्याधार

सिङ्गो साहित्यिक रचनाको निर्माण विविध तत्त्वको योगबाट हुन्छ। तिनै तत्त्वका सहायताले सिर्जनाले आकृति प्राप्त गर्दछ। कृतिलाई पूर्णता दिने तत्त्वको पारस्परिक संयोजन र मेलबाट नै साहित्यिक संरचना निर्माण भई त्यसले अस्तित्व र आकार प्राप्त गर्ने गर्छ। कविताको उपविधा मुक्तकका तत्त्व कवितासँग मिल्दाजुल्दा मात्र नभएर कथा, उपन्यास, निबन्ध, गीतका तत्त्वबीच पनि धेरै समानता छन्। अभ्र भन्दा आख्यान-गैह्र आख्यानका धेरै उपविधालाई पूर्णता दिने तत्त्वमा समानता पाइन्छ। तथापि कविताका तत्त्व मुक्तकसँग धेरै मिल्दा छन्।

पूर्वीय काव्य चिन्तकले रस, शब्दार्थ, सौन्दर्य, रीति, ध्वनि, वक्रोक्ति, औचित्य, अलङ्कार आदिलाई काव्यका तत्त्व मानेका छन्। कविताका तत्त्वलाई रचना विधानका आधारमा आन्तरिक (विषयवस्तु, भाव, रस) र बाह्य (भाषाशैली, लय, विम्ब, प्रतीक) गरी विभाजन गरिएको पाइन्छ। कविताका सङ्घटनात्मक तत्त्व शीर्षक, पङ्क्ति, पङ्क्तिगुच्छा, श्लोक, सर्ग बाह्य घटक हुन् (लुइटेल् र अन्य, २०५७, पृ. ४)। स्वरूप हेरेर त्यसभित्र आवश्यक तत्त्वलाई प्रतीकात्मक, आख्यानतात्मक र नाटकीय गरी खुट्ट्याइएको छ। यस्तै अन्तर्बाह्य संरचना विशेष गरी विषयवस्तु, लय, विम्ब, प्रतीक, भाषाशैली, दृष्टिबिन्दु मुख्य संरचनात्मक तत्त्व मानिएको छ। यी कविताका मात्र नभएर मुक्तकसँग पनि मिल्दा रहेकाले मुक्तकलाई विषयवस्तु, विचार तथा भाव, संरचना, लयविधान, भाषाशैली, विम्ब-प्रतीकलाई तत्त्वका रूपमा चर्चा हुँदै आएका छन्। सरभक्तका मुक्तकको अध्याय यिनै आधारमा अगाडि बढाइएको छ।

'सरभक्तका मुक्तक' सरभक्तको मुक्तक लेखन यात्राको आजसम्मको सिङ्गो कृति हो। जसमा 'बन्दखाम भित्र', 'हजार बुद्धहरू' र 'प्रेमयात्रा' सङ्ग्रहका मुक्तकसहित अप्रकाशित 'जीवन यात्रा' र 'समय यात्रा' समेतका १०४७ मुक्तक र आठ मुक्तक कविता सङ्ग्रहित छन्। मुक्तक अवयवका परिधिमा उनका मुक्तकको अध्ययन यसप्रकार गरिएको छ :

३. विषयवस्तुका परिधिमा सरभक्तका मुक्तक

कृतिको बाह्य अंश वा सारलाई विषयवस्तु भनिन्छ। विषयवस्तु फुटकर रचना वा कृतिलाई अस्तित्व प्रदान गर्ने प्रमुख तत्त्व हो। मुक्तकको आधारभूत संरचक घटक विषयवस्तु रचनाको आन्तरिक गुदी हो। विषयवस्तुको चयनमा मुक्तककार पूर्ण स्वतन्त्र हुन्छ। उसले यथार्थ, कल्पना र भावनाको सम्मिश्रण गरी मानवीय वेदना र सवेदनालाई समावेश गरी मुक्तक रचना गर्ने गर्दछ। सर्जकको कलममा सिर्जनाका अनन्त विषयवस्तु हुन्छन्। त्यही विषयवस्तुको अनन्तता, गहनता, स्वतन्त्रता, स्वाभिमानता र सार्वभौमता जस्ता कारण मुक्तकमा विविधता पाइन्छ। त्यसमा स्रष्टाको कलात्मकता थपिएपछि मुक्तक उत्कृष्ट बन्ने भएकाले मुक्तकको सारभूत तत्त्व विषयवस्तु हो।

मुक्तकको विषय सूक्ष्म, चोटिलो र अर्थपूर्ण हुनुपर्ने भएकाले विषय छनौटमा ध्यान दिन र सचेत रहन आवश्यक हुन्छ । हरेक स्रष्टालाई जीवन भोगाइका क्रममा जुन वस्तुले उत्प्रेरित गर्छ त्यसै विषयमा उसले सिर्जना गर्छ । सरुभक्तले आफूना मुक्तकमा विभिन्न सन्दर्भलाई विषयवस्तु बनाएका छन् । जसको साक्ष्यका लागि यी मुक्तकको उद्धरण लिन सकिन्छ :

लिम्पियाधुरा, लिपुलेक, कालापानी

दिए कसले अरूलाई छानीछानी

सप्रमाण कुरा गरी फिर्ता ल्याऊ

हाम्रा नेता मान्छौं हामी पक्का छानी (पृ. ६२)

राष्ट्रियताको भाव बोकेको यो मुक्तकले वर्तमानलाई चित्रण गरेको छ । देशमा प्रजातन्त्र हुँदै लोकतन्त्र आएर सात दशक बितिसक्यो । नेपाल भनेर स्पष्ट दाबी गरिएको कालापानी, लिपुलेक, लिम्पियाधुरा हाम्रो भूमि भनेर प्रशासनिक नक्सामा समावेश भयो । तर त्यहाँ जनगणनासमेत हुन सकेन । हिजोका विभिन्न बाइसे, चौबिसे राज्यहरू जितेर निर्माण भएको नेपाल भनेर एकीकरणको इतिहास र पाठ पढाउनेहरू नै आज विस्तारवाद भन्न अगाडि सरेको अवस्था छ । यसैले तिमीले आफूलाई नेता ठान्छौ । तर सत्य के भने हामी महान् पुर्खाका नालायक सन्तान हुन पुग्यौ । जसले आफ्नै इतिहासमा गौरव गर्नसमेत सिकेनौं भन्दै मुक्तकमा आज जो जसलाई जे जसरी लान्छना लगाए तापनि स-प्रमाण हाम्रो इतिहासलाई जीवन्त राख्न सिक, त्यो भएछ भने हामी त्यसमा गर्व गरौंला । त्यसपछि तिमीलाई नेता मानौंला भनिएको छ । नेपाल बहुजाति, बहुभाषी र बहु-सांस्कृतिक सम्पदाले भरिपूर्ण देश भयको साक्ष्यका लागि यो मुक्तकलाई लिन सकिन्छ :

जमाना बदलियो अब, नखोज्नु राम अनि सीताहरू

सामन्तकालीन अवशेष जस्ता नैतिकताका संहिताहरू

तर एकबारको जिन्दगी एकैबार जिउनु छ भने

नबिर्स अन्तस्करणमा लेखिएका जीवन-गीताहरू (पृ. ११४)

नेपाल भाषा, धर्म, कला, संस्कार र संस्कृतिले भरिपूर्ण देश हुँदाहुँदै आज त्यसको खडेरी परिरहेको छ । हाम्रा संस्कार र संस्कृति फेरिएर मौलिक पहिचान मेटिएका छन् । जसलाई हामीले जमाना बदलिएको रूपमा लिन थालेका छौं । राम र सीताका सत्कर्महरू एकादेशका कथा भएका छन् । जसलाई सामन्तका अवशेषका रूपमा चित्रण गर्न थालिएका छन् । आज तिमीले मुखले जे भन तर अन्तरहृदयले नबिर्स हिजोको सत्य युग आजको कली होइन र हामीले विश्वसँग लड्ने बलियो हतियार भनेकै हाम्रो मौलिकता, संस्कार र संस्कृति हो ।

नेपाल संस्कार र संस्कृतिले मात्र नभएर प्रकृतिले पनि धनी छ । यहाँका खोलानाला, पहाड, पर्वत भरना र भू-भागको सुवास आफ्नै प्रकृतिको छ । जो विश्वमा विख्यात रहेको साक्ष्यका रूपमा यो मुक्तक लिन सकिन्छ :

हाम्रो राष्ट्र गौरवको यस्तो हाम्रो गीत छ

हामी सबै मिल्यौं भने राष्ट्रको नै हित छ

हिमाल हेर, पहाड हेर, तराई हेर सबैतिर

हामी बिच किन यहाँ वर्तमान विचलित छ ? (पृ. २५४)

हामीले हाम्रो राष्ट्र र राष्ट्रियताप्रति गर्व गर्ने धेरै कुरा छन् । त्यो हुँदाहुँदै पनि आज राष्ट्र हित हुन सकेको छैन । हिमालको सौन्दर्य हेर, त्यहाँको जनजीवन, रहनसहन, चालचलन, संस्कार, संस्कृति र परम्पराले हाम्रो पहिचान भल्काएको छ । पहाड हेर, यहाँको भू-भाग परिवेश, डाँडाकाडा, पहाड पर्वतको सौन्दर्य उस्तै छ । तराई हेर्दा अन्नको भण्डार, लहलह भुलेका अन्नका बालाले आम नेपालीलाई भोजन उपलब्ध गराइरहेको छ । भोकमरीको निदान गराइरहेको छ । यस्तो सुरम्य परम्परा र प्रकृतिको उपहार हुँदाहुँदै हामी बीचको वर्तमान किन र के कारणले विचलित छ भन्ने चिन्तन मुक्तकमा पाइन्छ । यसरी सरुभक्तका मुक्तकमा हिमाल, तालतलैया, नदी, वनजङ्गल, पशुपन्छी, आकाश, घाम, जून, जूनकीरी, हावापानी, मौसम मात्र नभएर हाम्रा हिमशृङ्खला, तालतलैया, डाँडाकाँडा, भरना र गुफालगायतका सन्दर्भ आएका छन् ।

संसार प्रेममय भएकाले दुनियाँ प्रेममै अडेको छ । यही प्रेमले भक्त श्रेष्ठलाई सरुभक्त बनायो । उनले प्रेमलाई नै विषय बनाएर प्रेमयात्रा कृति प्रकाशन गरे । यसैले उनका मुक्तकमा अभिव्यक्त प्रेमको साक्ष्यका रूपमा यो मुक्तक लिन सकिन्छ :

जब प्रेम हुन्छ मनमा, काँडाहरू पनि फुल्न थाल्छन्
मनका बन्द आकाशहरू एकएक गरी खुल्न थाल्छन्
मान्छेको यो दुनियाँका रंगहरू धेरै होलान्
प्रेम गरे जिन्दगीका रंगहरू सबै घुल्न थाल्छन् (पृ. २१०)

प्रेमका प्रकृति फरक-फरक हुन्छन् । त्यो हुँदाहुँदै वर्तमानमा प्रेमका नाममा वासनाको वर्णनलाई मात्र प्रेम भनिएको छ । प्रेम यस्तो चिज हो, जसले जीवनभर परिखरिन्छ । प्रेम व्यक्त भएपछि त्यो अविरल बगिरहन्छ । न त्यसलाई उठाउन, न फिर्ता गर्न मिल्छ । यसैले हामीले प्रेमको परिभाषा बुझ्न नसकेरै दुःख पाइरहेका छौं । क्षणिक वासनाको बन्धनमा परेर अमर प्रेमलाई कलङ्कित गराइरहेका छौं । प्रेमले जीवनलाई बन्धनमा होइन, खुला छोड्छ भन्ने भाव यो मुक्तकमा अभिव्यक्त छ ।

सरुभक्तका मुक्तकमा वर्तमानमा देखिएका विकृति, विसङ्गति पनि विषयवस्तु बनेका छन् । उनले आजसम्मको लेखन यात्रामा धेरथोर गाउँ, समाज, टोल छिमेक, राष्ट्र र परिवारमा देखिएका विकृति विसङ्गतिलाई मुक्तक बनाएका छन् । जसको साक्ष्यका रूपमा यो मुक्तकलाई प्रस्तुत गरिएको छ:

यता हेर उता हेर सर्वत्र पापको भार छ
बाँच्न पनि दिक्क लाग्ने जीवनको के सार छ
मान्छे भेडा भए कि त भेडा मान्छे भएका हुन्
प्रत्येक धर्ममा हेर मान्छे-मान्छेको व्यापार छ (पृ. २४८)

वर्तमानमा जता हेरिन्छ, चारैतिर धर्म हराउन थालेका अनुभूति छ । पापैपापको कुण्ड भरिन थालेको बोध भइरहेको छ । जुन नजरले हेरे पनि भइरहेका ती कर्म पाप सिद्ध हुन थालेका छन् । किन यस्तो भएको छ ? दुनियाँ मान्छेविहिन भेडाको बस्ती जस्तो भएर हो कि ? तत्र धर्म नामको पवित्र चिजमा किन यसरी व्यापार जसरी नाफा र घाटाको कुरा हुन थालेको छ भन्ने सन्दर्भ मुक्तकमा आएको छ ।

साहित्य सिर्जना गर्ने अधिकांश स्रष्टाको लेखनमा विषयवस्तु बनेर आउनु भनेकै वर्तमान युगजीवन हो । सरुभक्तले पनि मुक्तकमा त्यसको चित्रण राम्ररी गरेका छन् । जसको साक्ष्यका लागि यो मुक्तकलाई अगाडि सार्न सकिन्छ:

बैसमा निर्वासित एउटा मन अचेल व्यस्ततामा भुक्न थालेको छ

पोखरा-मन भित्रभित्र अचेल तूलिकामा लुक्न थालेको छ

विस्मरणको एउटा कथा हुन्छ, जुन सक्नुभन्दा पहिले

ओइलाएका सम्भनाहरूमा अचेल पोखरा दुख्न थालेको छ (पृ.२७९)

पोखरा सरुभक्तको जन्मभूमि र कर्मभूमि दुवै हो । हिजो देखेको र आज भोगेको पोखरा हेर्दाहेर्दै हिजोको जस्तो छैन । हिजोका सपना र सम्भनाले आज पोखरा दुख्न थालेको वर्तमानको चित्रण सरुभक्तका मुक्तकमा पाइन्छ । यसरी हरेकका सिर्जनामा आफ्ना गाउँ, टोल, समाज र छिमेकले प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको हुन्छ । सर्जकले त्यही परिवेशका विषयवस्तु केन्द्रित रचना गर्दछन् । यसरी रचना गर्ने क्रममा सरुभक्तले त्यो सँगसँगै देशको राजनैतिक, आर्थिक, सामाजिक संस्कारलाई विषयवस्तु बनाएका छन् । हाम्रा धर्म-संस्कृति, रीतिरिवाज, चालचलनबारे मुक्तक लेखेका छन् । इतिहासलाई अभिलेख गरेका छन् । मानवीय जीवनका आर्थिक, भौतिक, नैतिक पाटाले पनि उनलाई आकर्षित तुल्याएका छन् । विशेष गरी आफू बाँचेको परिवेश, खाइ-खेलेको भूगोल, हुर्के-बढेको स्थान, पढे-लेखेको संस्थान र मानवीय जीवनमा विभिन्न संस्कारले पारेका प्रभावलाई आफ्ना मुक्तकका विषयवस्तु बनाएका छन् । यो मात्र नभएर जीवनका कालखण्डमा आएका परिवर्तनले निम्त्याएका कथा-कहानी, प्रेम-विरह, वियोग-वेदनाका सन्दर्भले पनि सरुभक्तका मुक्तकले समृद्ध हुने अवसर पाएका हुन्छन् । यसरी सरुभक्तका मुक्तकमा एकातर्फ सामाजिक विसङ्गति, विकृतिका विरुद्धका आक्रोश व्यक्त गरिएको छ । अर्कातर्फ समाज र जीवनको सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक असन्तोषप्रतिको चिन्तालाई मुक्तकका विषयवस्तु बनाइएका छन् ।

४. विचार वा भावका परिधिमा सरुभक्तका मुक्तक

मुक्तकको केन्द्रीय तत्त्व विचार वा त्यसले भन्न खोजेको भाव हो । मुक्तकले आन्तरिक र बाह्य संरचनाका माध्यमबाट भाव पक्षमा प्रभाव पारेको हुन्छ । साधना र अभ्यासद्वारा नै त्यसको भावले मुक्तकको रूप लिने हुँदा भाव मुक्तकको महत्त्वपूर्ण स्रोत हो । मुक्तकको संरचना पक्ष कलासँग सम्बन्धित हुन्छ भने भाव विचारसँग । किनकि भावले ज्ञान, अनुभवसँग सम्बन्ध जोड्दै विम्ब, प्रतीक र दृष्टान्तका माध्यमबाट मुक्तकको रूप लिन्छ । यसैले सिर्जनाको भाव वा विचारलाई कलाको आवरणले बढी ढाँक्नु हुँदैन ।

भावको अभावमा कुनै पनि अभिव्यक्ति साहित्य हुन सक्दैन । भाव साहित्यको निजी गुण वा धर्म हो (जोशी, २०४९, पृ.१६) । मुक्तकले विषयको आड लिएर कुनै न कुनै भाव प्रकट गरिरहेको हुन्छ । जहाँ माया, मोह र स्नेह अड्किएको हुन्छ; क्रोध-त्रास फैलिएको हुन्छ; व्यङ्ग्य-विद्रोह ओकलिएको हुन्छ । सोहीकारण मुक्तकमा विचार वा भावलाई एक अर्कासँग समन्वय गरी प्रस्फुटन गराउने काम गरिन्छ (लामिछाने, २०६८, पृ.९) । मुक्तकमा यथार्थवाद, अस्तित्ववाद, आदर्शवाद, नीतिवाद, अध्यात्मवाद, विसङ्गतिवाद, प्रकृतिवाद, प्रगतिवाद, नारीवाद जस्ता विचार स्थापित छन् । साहित्यका दृष्टिमा विचार भनेको दर्शन हो । मुक्तकारले विषय छनौटपछि आफ्नो विचारलाई अगाडि सार्दछ त्यसैले मुक्तकको भाव, व्यक्ति र विषयअनुसार फरक-फरक हुन्छन् । सरुभक्तका मुक्तक यस्तै विविध भावभूमिमा सिर्जित छन् । जसको साक्ष्यका लागि निम्न मुक्तकलाई अगाडि सार्न सकिन्छ:

सुन्दर थिए हाम्रा ती खेत अनि टारीहरू

हरिया थिए हाम्रा ती वन अनि भाडीहरू

हिमाल, पहाड, तराई सदियौंका साथ फोर्ने

कहाँबाट उम्री आए यी पिशाच-धुन्धुकारीहरू (पृ.७९)

आज चारैतिर विकास भएको छ । तर त्यो विकासले विनास निम्त्याएको त छैन ? यो आम सचेत नेपाली सामु प्रश्न बनेर उभिएको छ । हिजो खेतीयोग्य जग्गामा घर छ भने त्यसलाई स्थानान्तरण गरेर खेती गर्ने परम्परा थियो । आज

आफ्नो पौरखमा गौरव गर्ने नेपालीका ती खेत, बारी र टारी भाडी भएका छन्। यो बढ्दो शहरीकरणको दुष्परिणाम भनेर मुक्तकमा देखाइएको छ।

जिन्दगी आसा र निराशाको त्यान्द्रोमा अगाडि बढेको हुन्छ। वर्तमानमा मानवमै मानवीयता हराउन थालेको छ भन्दै सरुभक्तले निराशावादी भावका मुक्तक पनि लेखेका छन्। जसको साक्ष्य यसलाई मान्न सकिन्छ:

कहिले पार नलाइने भवसागरमा नाउ छ
जीवन जुवा खेल्दा कहिल्यै नपर्ने दाउ छ
निराशाको भञ्ज्याङमा किन हराउँछु नसोध
कहिले पनि निको नहुने पीडादायक घाउ छ (पृ.१६०)

मानव सर्वश्रेष्ठ प्राणी हुँदाहुँदै आज मानवमा त्यही मानवता हराएको छ। जसका कारण कहिल्यै निको नहुने घाउ लाग्न थालेका छन्। एकवारको सुन्दर मानवीय जीवनमा मानिसका दया, माया, प्रेम, करुणा र स्नेह भावमा आएको स्वल्पन देख्दा सरुभक्तले मानव जीवनलाई दाउ नलागेको जुवाडेको खालसँग दाँज बाध्य हुनु परेका अवस्थालाई यो मुक्तकमा देखाएका छन्।

मानव जीवनलाई सुन्दर बनाउने अवयव प्रेम, समर्पण, त्याग र तपस्या हो। जसले अचुक उपचारको काम गरेको हुन्छ भन्ने साक्ष्य यो मुक्तक बनेको छ :

आँधी-तुफान आए पनि चट्टान बनी अड्कौँ भैं
अग्नि-परीक्षा यात्रामा सधैं अघि बढ्कौँ भैं
त्याग अनि समर्पणले माया यति विशाल हुन्छ
हरेक पल जिन्दगीमा अनन्ताकाश नै चढ्कौँ भैं (पृ.२२०)

जहाँ माया, सद्भाव र स्नेह हुन्छ त्यहाँ जस्तासुकै बाधा, व्यवधान पनि समाधान हुन्छन्। अप्ठ्याराहरू पार लाग्छन्। आँधी तुफान आइलागोस्, कैयौँ अग्नि परीक्षामा सामेल हुन परोस् तर समर्पण भाव छ भने त्यहाँ सफलता हात लाग्ने भाव यो मुक्तकमा पाइन्छ।

समयको कालक्रममा धेरै परिवर्तन भयो। तर समाज अभै सभ्य, सुसंस्कृत बन्न सकेको छैन। विभिन्न सामाजिक समस्या छन्। जसको साक्ष्य यो मुक्तक रहेको छ :

सहस्राब्दी फेरियो अरे काँधमा उसको डोको छ
मौका पाए भारी बिसाइ सुस्केरा हाल्ने धोको छ
हे ईश्वर ! के मा छौ मान्छेमा कि दुःखामा ?
अधिकांश नेपालीका पेट अभै पनि भोको छ (पृ.२४२)

जहाँ समाज छ त्यहाँ केही सामाजिक समस्या पनि हुनु स्वभाविक हो। तर त्यसको न्यूनीकरण आजको आवश्यकता हो। यसैले समाजमा मौलाएर रहेका सामाजिक विकृति, विसङ्गति, विभेद, कुप्रथा, अवसरवाद, मानव जीवनमा आइलागेका घात-प्रतिघातको यथार्थपरक चित्रण सरुभक्तका मुक्तकमा पाइन्छ। जसप्रति तिखो व्यङ्ग्य प्रहार गर्दै समाजलाई मुक्तिको मार्गमा डोच्याउन सम्पूर्ण सर्जक आफ्ना सिर्जनाका माध्यमबाट लाग्नुपर्ने विचार सरुभक्तका मुक्तकमा पाइन्छ।

५. संरचनाका परिधिमा सरुभक्तका मुक्तक

मुक्तकमा जीवन र जगत्को छोटो विषयवस्तुको वस्तुपरक र आत्मपरक कथन गरिने भएकाले सशक्त हुन्छ। जसलाई दुईदेखि बढीमा सात पाउसम्म विषयको आवृत्तिको बद्ध वा मुक्त लय ढाँचाको संरचनामा खास कथ्यको कथन गरिन्छ। संरचनाको अध्ययन गर्दा स्रोतगत संरचना, उक्ति संरचना, प्रस्तुतिगत उठान आदिको अध्ययन गरिन्छ (लामिछाने, २०६८, पृ. ९)। मुक्तक संरचनाका सन्दर्भमा मोहनराज शर्माले सात हरफसम्म, वासुदेव त्रिपाठीले १० हरफसम्मलाई मुक्तक मानेका बेला सरुभक्तले १३ हरफसम्मका मुक्तक लेखेका छन्। साहित्यका अन्य विधामा जस्तै मुक्तकमा पनि आन्तरिक र बाह्य दुई संरचना हुन्छन्। आन्तरिक संरचना मुख्यतः केन्द्रीय कथ्य, भाव, विचारको उठान, विकास र अन्तिम रागात्मक परिणतिको मात्रा पथ ठहर्छ (त्रिपाठी र अन्य, २०६०, पृ. १८)। बाह्य संरचना त्यसको लयात्मकता र श्लोक हुँदै विस्तारित हुन्छ। विषयवस्तु चयन, विम्ब प्रतीकको प्रयोग, भाषाशैली, लय, अलङ्कार बाह्य संरचनाको कुशल संयोजनले मुक्तक सशक्त र प्रभावशाली बन्दछ।

आजको नेपाली मुक्तक लेखन परम्पराले हाम्रा संस्कृत साहित्यका ग्रन्थ पुराण, रामायण र महाभारतलाई आधार बनाएको छ। त्यही चतुष्पदीय परम्पराले आजको मुक्तक लेखनको धरातल मजबुद बनाउँदै अगाडि ल्याउँदै मुक्तक लेखनको यो अवस्थासम्म ल्याई पुऱ्याएको प्रत्यक्ष प्रभाव सरुभक्तका मुक्तकमा पाइन्छ। जुन संरचनामा माथिका दुई र तलका दुई पंक्ति-पंक्तिको परस्पर मेल देखिन्छ। अर्को संस्कृतको चतुष्पदीय शैलीभन्दा भिन्न स्वतन्त्र संरचनाको मुक्तक र तेस्रो उर्दु फारसीबाट आएको रूबाई संरचना प्रचलनमा छ (गौतम, २०६८, पृ. १६-१७)। सरुभक्तले स्वतन्त्र, संस्कृत र रूबाई तीनै संरचनाका मुक्तक लेखेका छन्। उनका मुक्तकका बाह्य तथा आन्तरिक संरचनाको अध्ययनका लागि साक्ष्यका रूपमा यी मुक्तकलाई लिन सकिन्छ :

देश
भिरको बाटो कुदिरहने
यात्रीबस जस्तो छ
यात्रीहरू
मस्त निदाइरहेछन्
चालकहरू
भगडाको गीत गाइरहेछन् (पृ. २३६)
भूगोलमा हराएको
यस्तो देश
जहाँ कहिले पनि
क्रान्ति हुँदैन
तर सधैं
क्रान्तिकान्तिको भ्रान्ति हुन्छ (पृ. २४०)
सोचन सके
ब्रह्माण्ड जम्मै आफ्नो हुन्छ
सोचन नसके
आफै पनि बिरानो हुन्छ (पृ. २४३)
रोलक्रम गडबडिएको

श्रोतालाई आर्कषित मात्रै नभएर तरङ्गीत गराउने सामर्थ्य राख्दछ । 'ली' धातुमा 'अच्' प्रत्यय लागेर बनेको 'लय' शब्दले गहन, एकाग्रता, तल्लीनता, तन्मयता, विलयन, सङ्गीतमा स्वरको आरोह-अवरोहको विशेषक्रम आदि अर्थ दिन्छ' (लुइटेल् र अन्य, २०५७, पृ.६) । मुक्तकलाई साहित्यका अन्य विधाबाट अलग गराउने तत्त्व लयसँगै सर्जकले थाहा नपाउँदा-नपाउँदै पनि छन्द र अलङ्कार अघोषित रूपमै जोडिएको हुन्छ । जसले मुक्तकलाई शसक्त बनाउन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ । छन्दले भाव र लयलाई नियमबद्ध पारेर सुन्दरता थप्छ । सिर्जनाका निश्चित सङ्ख्याका अक्षर मात्राको गती, यति, लय र स्वरको समन्वित रूप नै छन्द हो भने सिर्जनामा चमत्कार पैदा गर्ने माध्यम अलङ्कार । सिर्जनामा चमत्कार ल्याउन अलङ्कार अनिवार्य हुन्छ । अलङ्कार साहित्यको भाव र भाषाको गहना हो । भामह, दण्डी, वामन जस्ता अलङ्कारवादी आचार्यले अलङ्कारलाई काव्यसाहित्यको अनिवार्य तत्त्व भनेका छन् । मुक्तकको सौन्दर्य बढाउन छन्दसँगै अलङ्कारको उतिकै भूमिका हुन्छ । सरुभक्तका हरेक मुक्तकले आन्तरिक लय र शैलीलाई बोकेका छन् । जसको साक्ष्यका लागि यी मुक्तकलाई लिन सकिन्छ :

फूलले कसैलाई भनेन छोटे हो जिन्दगी
जूनले कसैलाई भनेन खोटे हो जिन्दगी
प्रत्येक क्षण बाँच्न छोडी देखाउन कहाँ-
जात्रामा मत्स्येन्द्रनाथको भोटो हो जिन्दगी (पृ.१९)
ठुन्काइदिऊँ जस्तो लाग्छ देश बेचुवा छट्टुहरू
अरूका इशारामा सधैं मिठो बोल्ने पट्टुहरू
समयसाथ घट्टुपर्ने बढे जस्तो लाग्छ अचेल
नेपाली भेषमा अनेपाली भाडाका टट्टुहरू (पृ.३५)
गाउँलाई टेकेपछि नबिर्सनू कविहरू
लोकतान्त्रिक नेपालका सुकुमार रविहरू
उकाली र ओह्यालीका दुङ्गा अनि माटाभरि
पोतिएका हुन्छन् साँचा जिन्दगीका छविहरू (पृ.४८)

माथिका तीन मुक्तक सरुभक्तले अक्षरको मात्रानुसारको गति, यति र लय संयोजन गरेर लेखेका छन् । मुक्तकका बीचमा एउटा अङ्कान राखेर आन्तरिक लयको संयोजन गरिएको छ । उनले मुक्तकमा एउटा मात्र नभएर दुई-दुई शब्दपछि अङ्कान राखेर पनि आन्तरिक लयको संयोजन गरेका छन् । जसको साक्ष्य यो मुक्तकलाई लिन सकिन्छ:

हात्ती आयो, हात्ती आयो फुस्सा जिन्दगी
अम्मलीको अम्मल जस्तो भुस्या जिन्दगी
म्रष्टा को हुन् सृष्टिको, सोधूँ जस्तो लाग्छ
जसको शक्ति उसको किन घुस्सा जिन्दगी ? (पृ.३०)

प्रस्तुत मुक्तकमा चार-चार-चार अक्षर संरचनामा यति मिलाएर आन्तरिक लय संयोजन गरिएको छ । यसरी सरुभक्तले कतै मुक्तकको एक पंक्तिलाई एउटै अङ्कान राखेर लय संयोजन गरेका छन् । कतै दुई-दुई शब्दपछि अङ्कानको गति, यति र लयमा मुक्तक लेखेका छन् । कतै एक पंक्ति एकै भोक्कामा अभिव्यक्त हुने लय संरचनामा लेखेका छन् । जसको साक्ष्य यो मुक्तकलाई लिन सकिन्छ:

डोरी लाएर कसे भैं नदुखाऊ टाउको फगतमा
हराई गए ती दिन सम्बन्ध खोज्ने रगतमा

मानवताको अर्थ दानवता हुँदै हैन भने

आफ्नो को लाग्दैन र बन्धुत्वको विश्व-जगत्मा ? (पृ.८५)

यसरी सरुभक्तले निश्चित अक्षरका मात्रामा गति, यति र लय मिलाएर मुक्तकलाई शसक्त बनाएका छन्। आन्तरिक लयलाई नियमबद्ध पारेर सुन्दरता थपेका छन्। केही स्वतन्त्र र भ्रूयाउरे छन्दमा लेखिए तापनि उचित अङ्कानको संयोजन गरेर मुक्तकलाई गयात्मक बनाएका छन्।

७. भाषाशैलीका परिधिमा सरुभक्तका मुक्तक

मुक्तक एउटा भाषिक संरचना हो। यसमा विषयलाई छोटो र सूक्ष्म पाराले व्यक्त गरिएको हुन्छ। भाषा भावाभिव्यक्तिको माध्यम हो। शैली भावाभिव्यक्तिको पद्धति भाषा हो (लुइटेल् र अन्य, २०५७, पृ.८)। स्रष्टाले सिर्जनालाई अभिव्यक्त गर्ने माध्यम नै भाषा भएकाले साहित्यिक अभिव्यक्ति भाषाका माध्यमबाटै गरिन्छ। भाषा सौन्दर्यात्मक, सरल, सुकोमल, हार्दिक, आलङ्कारिक, ध्वन्यात्मक, लक्षणात्मक, व्यञ्जनात्मक, अनेकार्थक, भावोपयोगी, सुगठित, विचलनयुक्त, विशिष्ट सङ्गीतात्मक जस्ता अभिलक्षणले भरिपूर्ण हुन्छ। यसरी सिर्जनालाई कथ्य भाव र विचारमा व्यक्त गर्न अङ्गाल्ने पद्धति भाषा हो। जुन माध्यमका रूपमा अङ्गालिएको भाषाका वर्ण, शब्द, शब्दावली र वाक्य जस्ता घटनाको चयन विचलन एवम् समुच्चयन कलात्मक कौशलमा आधारित हुन्छ। भाषा अत्यन्त सरल, लयालु, शैली वर्णनात्मक, विवरणात्मक, सम्बोधनात्मक हुन्छ। सरल शैली, लय, छन्द, सुबोध विम्ब-प्रतीक एवम् अलङ्कारको प्रयोगले भाषालाई विशिष्ट तुल्याउन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छन्।

भाषाले विषयको अर्थबोध गराउँछ भने भाषासँगै जोडिने अवयव शैली हो। शैलीले कृतिको साहित्यिक र भाषा संरचनालाई जोड्छ। मुक्तकका सन्दर्भमा शैलीले सूत्रात्मक भाव कथनका निमित्त अङ्गालिएको मितव्ययी भाषिक चयन वा विचलन भन्ने बुझिन्छ। सामान्य रूपमा कुनै काम गर्नु नै शैली हो। भाषा अभिव्यक्तिको माध्यम हो भने शैली तरिका हो। शैली व्यक्तिगत, कृतिगत, औपचारिक-अनौपचारिक, आलङ्कारिक, अलङ्कृत, कलात्मक, वर्णनात्मक, विवरणात्मक, मूल्याङ्कनात्मक, प्रचारात्मक, विचारात्मक, वक्तृतात्मक, वार्तालापीय, लेख्य, कथ्य, युगीन, सामान्य, विशिष्ट, उच्च, मध्य, निम्न अनेक हुन्छन् (लुइटेल्, २०६७, पृ.१४)। जुन रोचक, घोचक र कलात्मक सौन्दर्यले भरिपूर्ण हुन्छ। मुक्तक लेखन एक प्रकारको भाषाको उत्कृष्ट कलात्मक रूप हो। मुक्तकको भाषा जति सरल र सहज हुन्छ त्यति नै पाठकलाई बुझ्न सहज हुन्छ। सरुभक्तका मुक्तकमा प्रयुक्त भाषाशैलीको अध्ययनका लागि निम्न साक्ष्यलाई अगाडि सार्न सकिन्छ:

पहिले स्वास्नी

त्यसपछि मान्छे (पृ.२४७)

माने आमा

नमाने आमाचकारी (पृ.२४७)

माथिका दुई पंक्तिमा संरचित दुई मुक्तकमा भर्रा नेपाली भाषा पाइन्छ। हिजोआज बोलीचालीको भाषामा 'स्वास्नी' 'आमाचकारी' शब्दको प्रयोग कम पाइन्छ। तर मुक्तकमा प्रयोग भएको शब्द सरुभक्तले भोगेर आएको समयको सपाट विम्बका रूपमा यहाँ प्रस्तुत भएको छ।

माथिका मुक्तक हेर्दा सरुभक्त भर्रा नेपाली भाषाशैलीका मुक्तक मात्र लेख्ने स्रष्टा रहेछन् भन्ने भाव पैदा हुनु स्वभाविक हो। तर सत्य त्यो होइन, उनी प्रयोगवादी मुक्तककार पनि हुन्। उनका मुक्तकका आगन्तुक शब्द र भाषाको प्रयोग पनि पाइन्छ। जसको साक्ष्य निम्न मुक्तकलाई लिन सकिन्छ:

देशको परिवर्तित वातावरणमा जन्मेकी

मेरी छोरी

CAT क्याट, क्याट माने मुसा

RAT च्याट, च्याट माने बिरालो भनी पदछे,

म परम्परागत बाबु, जब छोरीलाई अर्थ सम्भाउन थाल्छु

ऊ भन्छे-

‘बाबा, देशमा परिवर्तन आएपछि

अर्थमा पनि परिवर्तन आएको छ

त्यसैले,

CAT क्याट, क्याट माने- च्याट भएको छ

RAT च्याट, च्याट माने- क्याट भएको छ’ (पृ.२७९)

प्रस्तुत मुक्तकमा एकातर्फ आगन्तुक भाषाको, अर्कातर्फ व्यङ्ग्यात्मक शैलीको प्रयोग छ। जसले मुक्तक पाठकका लागि पठनीय, मननीय र स्मरणीय छन्। हिजो आज देशमा परिवर्तन पनि यसरी आउन थाल्यो क्याट माने च्याट, च्याट माने क्याट हुन थाल्यो भनेर व्यङ्ग्य गरिएको छ। यस्तै व्यङ्ग्यात्मक शैलीका सन्दर्भमा प्रस्तुत साक्ष्यलाई उद्धरण गर्न सकिन्छ:

सानो भए पनि हामीलाई आफ्नै देशको गर्व छ

नभुक्ने हाम्रा छातीभित्र स्वाभिमान त अर्ब छ

संस्कृतिले धनी हाम्रो देशको नयाँ संस्कृतिमा

दसै-तिहारभन्दा ठुलो अब भ्रष्टाचारको पर्व छ (पृ.२३४)

हिजोआज हाम्रा पुराना मौलिक संस्कार, संस्कृति, चाडपर्व हराउन थालेका छन्। वर्तमानका नयाँ पर्व र चाड त ठुला-ठुला भ्रष्टाचार, बेइमानी, व्यभिचारी गतिविधि बनेका छन् भनेर यहाँ व्यङ्ग्य गरिएको छ।

सरुभक्त प्रयोगवादी कथा, उपन्यास लेख्ने कथाकार र उपन्यासकार मात्र होइनन्। मुक्तककार पनि हुन्। उनले मुक्तकमा पनि त्यो प्रयोग गरेका छन्। गणितका सूत्रलाई मुक्तकका पंक्ति बनाएर प्रयोग गरिएको साक्ष्यलाई यसरी उद्धरण गर्न सकिन्छ:

$$(x+y)^2=x^2+2xy+y^2 \text{ हुन्छ}$$

$$(A+B)^2=A^2+2AB+ B^2 \text{ हुन्छ}$$

यस्ता होल स्ववायर गणितमा

भरै-भोलि होइन, अहिलै हुन्छ

तर धेरै जात र वर्णका नेपालीहरूको

होल स्ववायर कहिले हुन्छ ? (पृ.२८३)

सरुभक्तले मुक्तकमा संवादात्मक लय विधानको पनि प्रयोग गरेका छन्। जसको साक्ष्य यसलाई लिन सकिन्छ:

बाजे भन्छ:

‘उहिले उहिलेका मान्छेहरू अति बलिया हुन्थे

तैं भन्दा लामो तरबार भिरेर हिँड्थे

मन्त्रैमन्त्रले धर्मयुद्ध गर्थे... (पृ. २८९)

यसरी सरुभक्तले भर्रा नेपाली शब्ददेखि आगन्तुक शब्दका साथै व्यङ्ग्यात्मक र प्रयोगवादी भाषाशैलीको प्रयोग गरेर मुक्तक लेखेका छन् ।

८. विम्ब-प्रतीकका परिधिमा सरुभक्तका मुक्तक

विम्ब मस्तिष्कमा आउने तस्वीर र प्रतीक चिन्ह हो । विम्ब कुनै दृश्यचित्र वा वस्तुको वर्णन गरिएको शब्दको चित्र हो । विम्ब शब्दद्वारा निर्मित चित्र भएकाले विम्ब चयन गर्दा जति सहजता र हार्दिकता बढ्छ त्यति नै सिर्जना उत्कृष्ट बन्दछ । विम्ब मुख्यतः शाब्दिक र आलङ्कारिक हुन्छन् (लुइटेल्, २०५७, पृ. १५) । शाब्दिक विम्ब शब्दको खास अर्थ वा शाब्दिक अर्थमा परिवर्तन र विस्तार नहुने विम्ब हो । शब्दमा अभिव्यक्त घटनालाई प्रतिनिधित्व गर्ने र इन्द्रियद्वारा अनुभव गर्न सकिने विम्ब शाब्दिक हो । आलङ्कारिक विम्ब शाब्दिक अर्थमा परिवर्तन वा विस्तार हुन्छ । जुन इन्द्रिय अनुभवजन्य यथार्थलाई अर्कै चिजको वर्णन गरेजस्तो गरी प्रस्तुत गरिने अमूर्त विचारलाई वर्णन गर्न प्रयोग गरिने विम्ब हो । सिर्जनामा प्रयोग हुने अधिकांश विम्ब आलङ्कारिक भाषामा सम्प्रेषित हुन्छन् ।

प्रतिक कुनै चिजलाई प्रतिनिधित्व गर्ने सजीव वा निर्जीव वस्तु हो । जसले एक वा अनेक वस्तुलाई सङ्केत गर्छ । कुनै एक सत्यको स्तरमा मिल्दोजुल्दो अर्को सत्यको उल्लेख नै प्रतीक हो । प्रतीकले ध्वन्यात्मक अर्थ दिन्छ । प्रतीक व्यञ्जनात्मक रूपमा विशिष्ट अर्थ प्रकट गर्ने शब्द समूह हो । प्रतीक कुनै अर्कै चिजलाई बुझाउन प्रयोग गरिने तत्त्व भएकाले बढी अमूर्त रहन्छ । यसरी मुक्तकीय अभिव्यक्तिलाई सजीव र सार्थक बनाउने काम विम्ब-प्रतीकबाट हुन्छ । जसको प्रयोगले मुक्तकलाई चोटिलो तथा व्यङ्ग्यात्मक बनाउँछ । जब मूर्त रूपमा विम्ब प्रकटीकरण हुन्छ त्यतिबेला प्रतीकले जन्म लिन्छ । प्रतीकले निर्दिष्ट अर्थबोधतर्फ सङ्केत गर्छ भने विम्बले बहुअर्थ दिन सक्छ । अलङ्कार विधान विम्ब विधानकै उपक्रम हुन् । वक्रोक्ति र अतिशयोक्तिबाट सिर्जित विम्बालङ्कार विशेष चमत्कार ठहर्छन् । नाटकीय अभिव्यक्ति अलङ्कार, रस, छन्द आदि मुक्तकका सौन्दर्य पक्षलाई बढाउने वस्तु हुन् । सरुभक्तका मुक्तकमा प्रयुक्त विम्ब प्रतिकको साक्ष्यका लागि निम्न मुक्तकलाई उद्धृत गर्न सकिन्छ :

मरु प्रदेशमा काकाकुल तिरछाको जल जस्तै छ जिन्दगी

आँखा भिम्क्याउँदा क्षण मै बितिजाने पल जस्तै छ जिन्दगी

अनन्त र असीमित प्रश्नहरूमा जब्बर प्रश्न के होला र

जति हिसाब लागे पनि कहिल्यै नभेटिने हल जस्तै छ जिन्दगी (पृ. ६६)

अन्त्यानुप्रासको उचित मिलान गरिएको प्रस्तुत मुक्तकमा मरु प्रदेश, काकाकुल, हल प्रतीकका रूपमा आएका छन् । यहाँ एकातर्फ मानव जिन्दगीलाई मरुभूमिमा छटपटाइरहेको काकाकुलको विम्बमा उभ्याइएको छ । अर्कोतर्फ हिसाब मिलाउन कैयौं प्रयत्न गर्दा मिलाउन नसकेको हिसाबसँग मानव जिन्दगीलाई तुलना गरिएको छ ।

हात्ती लम्कदै गर्छ कुकुर भुकदै गर्छ भने जस्तो चाला छ

बडेमानका कानमा सानो होइन बडेमानकै ताला छ

लिलिपुटका जीवहरूले सिन्के वाण हानेर के हुन्छ र

तिनका जिउमा त माटो लेपिएको खम्बो बाकुलो छाला छ (पृ. १५५)

मुक्तकमा हात्ती, कुकुर, लिलिपुटका जीव, सिन्के वाण प्रतीकका रूपमा आएका छन् । जसमा देशको वर्तमान राजनीतिक परिवेशलाई हात्ती र कुकुरको चालासँग तुलना गरेर जनताका वचनरूपी वाणले घोच्दा पनि कुनै प्रतिक्रिया नआएको चिन्ता व्यक्त भएको छ ।

चुच्चे नाक हुनेहरू आजभोलि थपेचे नाकहरूसित तर्सिन्छन्

थपेचे नाक हुनेहरू आजभोलि चुच्चे नाकहरूसित फर्किन्छन्

समयले पल्टा खाएपछि भाइचाराको कुरा गर्दा

आजभोलि सिंहहरू मात्र होइन परेवाहरू पनि भड्किन्छन् (पृ. २३०)

देशमा परिवर्तनका नाममा धेरै युद्ध र सङ्ग्रह भए । कुनै समय चुच्चे र थपेचे नाक भएकाहरू बीचमै वैरभाव देखियो । जसका कारण आपसी भाइचारा हराएको वास्तविकतालाई सिंह र परेवालाई प्रतीकका रूपमा प्रस्तुत गरेर यो मुक्तकमा कालक्रममा देखिएको र व्यहोरेको वास्तविकतालाई प्रतिविम्बित गरिएको छ ।

चामलको भात कति खानु अब आगोको भात खानुपर्छ

धाराको पानी कति पिउनु अब आगोको पानी पिउनुपर्छ

ए जीवन जमेर कक्रिएका पर्वतका कथित उच्चताहरू

छातीभरि अब पृथ्वीले भैं आगो भएर जिउनुपर्छ (पृ. २३५)

मुक्तकमा सधै नरम, नम्र र भद्र भएर हुँदैन अब आगो भएर निस्कनुपर्छ भन्ने हुँकार छ । गौतम बुद्धको देशमा जन्मेका हामीलाई आज देश दुखेको वेला बुद्धको देश भन्न लाज लाग्ने अवस्था छ । हिजो बुद्ध थिए देशमा शान्ति, अमनचयन सुख, सन्तोष थियो । आज घरैभरि बुद्ध भएकाले पीडा, दुःख तकलीत भएको विम्बलाई मुक्तकमा अभिव्यक्त गरिएको छ ।

यसरी सरुभक्तले पहिलो मुक्तक सङ्ग्रह 'बन्द खामभिन्न' अधिकांश स्वतन्त्र संरचनाका मुक्तक लेखेका छन् । 'हजार बुद्धहरू'मा चतुष्पदीय संस्कृत, स्वतन्त्र र रुबाई तीनै संरचनाका मुक्तक लेखेका छन् । यही समयदेखि उनको मुक्तक लेखनमा रुबाई संरचनाको प्रभावपरक प्रस्तुति देखिन थालेको पाइन्छ । वि.सं. २०६७ को शुरूआती चरणमै निस्केको तेस्रो मुक्तकसङ्ग्रह 'प्रेमयात्रा'मा भने चतुष्पदीय रुबाई संरचनाका एकसय मुक्तक समावेश छन् । हिजो बन्द खामभिन्नको बन्दी बनेका उनी बुद्धको खोजी गर्दै प्रेम सागरमा डुबेर मुक्तक लेखेका छन् । विगतका कृतिमा प्रेम पूरै अटेको छैन भन्दै प्रेमयात्रा कृतिमा नअटेको प्रेम व्यक्त गरेका छन् । उनले प्रेमलाई उच्च स्थान दिँदै साहित्यिक यात्रामा देखेको प्रेमप्रतिको भावलाई अभिव्यक्त मात्र होइन, पोखरामा अधिक मुक्तक कृति प्रकाशन गर्ने मुक्तककारका रूपमा नाम लेखाएका छन् (गौतम, २०६८, पृ. २८) । यसरी नेपाली साहित्यमा वैदिक कालदेखि मुक्तक लेखनको प्रचलन हुँदै आएको भए तापनि मुक्तकलाई प्रभावकारी र जीवन्त तुल्याउने त्यसका बाह्य र आन्तरिक सबै संरचनाले महत्त्वपूर्ण भूमिका निभाएका छन् । यिनैका आधारमा सरुभक्तका मुक्तकको अध्ययन गर्दा बाह्य संरचनात्मक हिसाबले उनका मुक्तक विषयवस्तुका हिसाबले समसामयिक यथार्थवादी, विचार वा भावका हिसाबले राष्ट्रियता, प्रकृति, प्रेम, सामाजिक यथार्थता, वर्तमान युगजीवनको चित्रण, संरचनाका हिसाबले स्वतन्त्र, संस्कृत, रुबाई संरचनामा, पंक्तिपुञ्जका हिसाबले दुईदेखि १३ पंक्तिसम्मका मुक्तक लेखिएका पाइन्छ । लय विधानका हिसाबले गेयात्मकका साथै लयात्मक, भाषाशैलीका हिसाबले सरल तथा प्रयोगात्मक, विम्ब-प्रतिकका हिसाबले विकृति-विसङ्गतिप्रतिको व्यङ्ग्यात्मक चित्रण गरिएको पाइन्छ । उनका मुक्तकमा विविध क्षेत्रमा देखिएका विकृति विसङ्गतिप्रतिको व्यङ्ग्य छ । राजनीतिक दलहरूमा देखिएको सत्तालिप्सा र कुर्सीमोहले तहसनहस पारेको जनजीवनको चित्रण छ । विकासका नाममा भएको अव्यवहारिक संरचना निर्माणले मानवीय सभ्यतामा आएको

ह्रासलाई सरल, विम्बात्मक, प्रयोगात्मक व्यङ्ग्यात्मक हिसाबले अभिव्यक्त गरेर वर्तमान युग जीवनको सजीव चित्र प्रस्तुत गरेको निष्कर्ष पाइन्छ ।

९. निष्कर्ष

सरुभक्तका मुक्तकलाई मुक्तक तत्त्वका परिधिमा अध्ययन गर्दा विषयगत सन्दर्भमा उनले समसामयिक जनजीवनका विविध सन्दर्भलाई नै मुक्तकका विषय बनाएका छन् । जहाँ व्यक्तिको व्यक्तिगत जीवनदेखि, सिङ्गो समाज, राष्ट्र, राष्ट्रियता, एकता, विविधतापूर्ण संस्कार संस्कृतिको चित्रण पाइन्छ । यो मात्र नभएर प्रकृतिको चित्रण, राजनीतिक चित्रण, शृङ्गारिक तथा आध्यात्मिक प्रेम, विसङ्गतवाद, अस्तित्ववाद, प्रयोगवादको चित्रण सुन्दर तरिकाले भएको छ । उनका एक हजार १७ मुक्तकले जे जस्तो भाव व्यक्त गरे तापनि समग्रमा छातीभरि राष्ट्रियताको भाव बोकेर नेपाली भाषा, कला, साहित्य र संस्कृतिको संरक्षण गर्न सकियो भने नै विश्वमा नेपालले पृथक पहिचान कायम गर्न सक्छ । त्यसका लागि मानवीय जीवनका वैयक्तिक, सामाजिक, राजनीतिक, शैक्षिक, आर्थिकलगायतका लाभ, हानीका विषयलाई छोडेर अस्तित्ववादी दृष्टिले मानिसलाई आशावादी बनाउँदै अगाडि बढ्नु आजको आवश्यकता भएको उनका मुक्तकले दर्शाएका छन् ।

सन्दर्भ सूची

- अल्पविराम (२०६५). *टुकीको उज्यालो*. पोखरा. लायन कल्याणी उदास ।
- गिरी, गोविन्द (२०७९). 'सरस्वती भक्त सरुभक्त'. *साहित्य पोष्ट*, काठमाडौं. शब्द मिडिया प्रा.लि. ।
- गौतम, असफल (२०६८). एक चर्चा : पोखरेली माटोका मुक्तक, *बिस्कुन*, पोखरा. सङ्घर्षमा कलम साहित्य समाज ।
- गौतम, असफल (२०७२). 'मुक्तकको विकासमा पोखरेली आदिवासी जनजाति स्रष्टाको योगदान', *खसखस डट कम*. बेलायत ।
- जोशी, कुमार बहादुर (२०४९). *कविता चर्चा*, काठमाडौं. साभा प्रकाशन ।
- त्रिपाठी, वासुदेव र अन्य (२०६०). *नेपाली कविता भाग-४*. ललितपुर. साभा प्रकाशन ।
- रानाभाट, गौतम (२०८०). 'कस्केली आदिवासी जनजाति कविका मुक्तक प्रवृत्ति'. *प्रवासन १०*. बेलायत. समकालीन साहित्य प्रतिष्ठान ।
- लामिछाने, अर्जुनबहादुर (२०६८). *पर्वत जिल्लाका मुक्तकहरूको अध्ययन*. पोखरा. अप्रकाशित नेपाली स्नातकोत्तर शोधपत्र. पृथ्वीनारायण क्याम्पस ।
- लुइटेल्, खगेन्द्र र अन्य (२०५७). *नेपाली कवि र कविता*. काठमाडौं. विभु ऋभु प्रकाशन ।

Email : ashfalnews@gmail.com